

Eesti ja eestlased Karjala Evangeelse Luterliku Kiriku ajaloos

Svetlana Jalovitsõna*

Käesolev artikkel käsitleb Karjalat vaadeldava perioodi aegsetes (administratiivsetes) piirides. Kui juttu on 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest, on tegemist Olonetsi kubermanguga, s. t. Vene impeeriumi territooriumiga. Nõukogude Karjala vastab haldus-territoriaalsetele Karjala ANSV (oli ka teisi nimesid) piiridele Nõukogude Liidu raames, Nõukogude-järgse Karjala nime all mõistetakse Karjala Vabariiki Vene Föderatsiooni osana. Kronoloogiliselt on uurimus piiratud perioodiga alates 19. sajandist kuni praeguse ajani. Artikli kirjutamiseks on kasutatud Karjala evangeelsete luterlike koguduste tegevust puudutavaid eri aegade arhiivdokumente (Karjala Vabariigi Rahvusarhiiv, Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv), statistikaandmeid, memuaare ja uurimiskirjandust. Artikli huviobjektiks on Karjala territooriumil elanud eestlased, kes kuulusid luteri koguduse liikmete hulka – teema, mida varem pole uurimisobjektiks seatud.

Eestlastest luterlased revolutsioonieelses Karjalas

Olonetsi kubermangus elanud luterlaste arvu hindamiseks peab arvesse võtma andmeid soome, saksa ja eesti elanikkonna arvu kohta, kuna just neist etnilistest rühmadest koosnes Karjala luteri kogudus.¹

Tõsi küll, sageli ei fikseeritud 19. sajandi statistikas rahvust, mis raskendab hindamist. Usaldusväärsed andmed on olemas alates sajandi lõpust. Näiteks oli aastaks 1898 kubermangu elanike hulgas² 2338 soomlast, kes moodustasid arvukuselt neljanda etnilise rühma, sakslasi 110 ja eestlasi alla 50 inimese.³

Eestlaste ümberasumine nendele aladele on seotud regiooni mäetööstusega. Paljud kubermangus elanud sakslased olid Katariina II kutsel Venemaale kolinud sakslaste järeltulijad. Uusasunike hulgas oli ka eestlastest mäetööstuse asjatundjaid. Nii ühtedel kui ka teistel oli reeglina soliidne kapital ning kõrge positsioon ühiskonnas. Suurem osa neist elas Petrozavodski linnas ning kuulus luteri usutunnistuse järgijate hulka (luterlaste osakaal ei ületanud 2,5% kubermangu elanikkonnast). Usuelu korraldati 19. sajandi alguses Peterburist. On teada, et aastal 1819 kuulus Olonetsi kubermang Esimese kadetikorpuse luteri koguduse divisjoni kirikuõpetaja haldusalasse ning kirikuõpetaja M. Lundberg käis jumalateenistusi pidamas ka eestlaste elualadel.⁴ Väikesest arvust hoolimata on eestlased ja soomlased mänginud suurt rolli luteri koguduse loomises. Koguduse lõ-

* Svetlana Jalovitsõna, ajalookandidaat, Vene Teaduste Akadeemia Karjala teaduskeskuse keele, kirjanduse ja ajaloo instituut, vanemteadur, direktori asetäitja teadustöö alal, jalov@yandex.ru

¹ B. Detčuev ja V. Makurov mainivad luteri koguduse liikmetena õigeusu kirikust lahkunud kohalikke elanikke, karjalasi ja vepsulasi. See väide tundub kahtlane 1905. aastani kehtivate piirangute valguses õigeusust teise usku minejate suhtes (P. Detčuev, V. Makurov. Gosudarstvenno-cerkovnye otnošenija v Karelii (1917–1990-e gg.) Petrozavodsk: SDV-Optima, 1999, lk. 8).

² Kokku elas Olonetsi kubermangus üle 380 000 inimese. Vt. Oloneckie eparxial'nye vedomosti 1898, nr. 2, lk. 18.

³ Oloneckie eparxial'nye vedomosti, lk. 18.

⁴ V. Musaev. Estonskaja diaspora na Severo-Zapade Rossii vo vtoroj polovine XIX – pervoj polovine XX v. SPb.: Nestor, 2009, lk. 12.

viosa moodustasid soome uusasunikud, kes olid Olonetsi kubermangu tulnud rahateenistust otsima.

Luterlased olid Karjalas praktiliselt ainukesed lääne religioosse suuna esindajad (lisaks väike grupp poola päritolu katoliiklasi). Kuigi luterlasi oli vähe, etendasid nad kubermangu poliitilises elus 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses märkimisväärset rolli ennekõike oma konfessionaalse erisuse tõttu.

Pastor Samuel Backmani teenimisajal 19. sajandi lõpul toimusid jumalateenistused soome, saksa, vene ja eesti keeles,⁵ ehkki eestlastest koguduseliikmeid oli vähe.

Kahjuks ei reeda koguduse dokumendid tihti liikmete rahvust, mingit aimu etnilise kuuluvuse kohta võivad anda vaid perekonnanimed. Nii on mõningast teavet eestlase Bertram Coppe kohta,⁶ kes oli enne Esimest maailmasõda Olonetsi Kubermangu Uudiste mitteametliku osa toimetaja ning karskusliikumise pooldaja, mida ta aktiivselt ka oma ajalehe veergudel propageeris.

Eestlaste roll luteri koguduse loomises Nõukogude Karjalas

1920. aasta rahvaloenduse andmetel oli Karjala Töökommuni territooriumile jäänud vaid mõnikümmend sakslast, sadakond eestlast (vt. tabel 1) ja poolakat, samuti 990 soomlast.⁷

Tabel 1. Karjala territooriumil elavate eestlaste arvu dünaamika aastail 1926–2010

1926		1939		1959		1979		1989		2002		2010	
arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
129	0,05	394	0,08	588	0,09	520	0,07	445	0,06	257	0,04	156	0,02

Petrozavodski luteri koguduse tegevuse taastamise avaldusel, millele on alla kirjutanud 56 inimest, leidub perekonnanim Valjus – pole selge, kas tegu on luteri koguduse õpetaja järeltulija või õpetaja endaga (initsiaale ei ole märgitud). Peaaegu kõik perekonnanimed selles nimekirjas on soome päritolu, kuid esineb ka selliseid nimesid nagu Johanson, Schmidt, Largus, Lauk,⁸ mis annab tunnistust sellest, et koguduse liikmete hulka kuulus ka sakslasi ja eestlasi. 1921.–1922. aasta vaimulike loendis, mis leiti Karjala erakorralise komitee ja Olonetsi maaosakonna kirjavahetuses, on nimi Jaan Aleksandri poeg Gras.⁹ Kuid luteri koguduse tegevuse taastamine pärast 1917. aasta revolutsioonisündmusi ning suurema osa soomlastest koguduseliikmete lahkumist kodumaale osutus võimatuks. Ateistlikele põhimõtetele ustavad nõukogude võimud leidsid selles hea ettekäände luteri koguduse likvideerimiseks – kogudus lakkas toimimast aastal 1925.¹⁰

Pärast sõda olukord muutus, sest Karjalas oli kujunenud uus ingerisoomlaste diasporaa, kes alates 1949. aastast hakkasid aktiivselt taotlema uue luteri koguduse loomist.

1958. aastal külastas Petrozavodskit eraviisiliselt Eesti peapiiskop Jaan Kiivit. Ta kohtus põrandaaluste kirikuõpetajatega (Haimi, Vaasseli), aga ka Matti Kukkose, Peitari Virolaise, Juhani Pukki, Katri Kukkose ja Maria Kajavaga, kes olid Karjala luterlaste juhid. Kohtumine

⁵ V. Mussajevi andmetel toimusid eestikeelsed jumalateenistused Peterburi kubermangus (mis on Olonetsi kubermangule lähim) Sankt-Peterburgi Püha Maarja luteri kirikus alates 1755. aastast. Vt. V. Musaev. Estonskaja diaspora na Severo-Zapade Rossii vo vtoroj polovine XIX – pervoj polovine XX v., lk. 12.

⁶ Bertram Coppet on teada, et ta sündis aastal 1880, eestlane, elas Petrozavodskis, arreteeriti 1937, arreteerimise ajal töötas ökonomistina Anohhini-nimelises trükikojas. Süüdistatud p. 58–7–10 alusel. Maha lastud 11.02.1938 (Sandarmohh). Rehabiliteeritud 24.08.1957.

⁷ V. Birin. Karjala elanikkond XX sajandil (etnilise koosseisu kujunemine). – Karjala Vabariik: 80 aastat Vene Föderatsiooni koosseisus. Petrozavodsk, 2000, lk. 108. Kuna Karjala Töökommuni ei hõlmanud kogu Olonetsi kubermangu territooriumi, saab demograafilise olukorra võrdlemine enne ja pärast revolutsiooni olla haldus-territoriaalsete muudatuste tõttu vaid tinglik. Kindlalt saab väita vaid seda, et luterlaste arv tõesti vähenes.

⁸ Hans Jaani p. Laugu kirjavahetus opteerumise korraldamisest Olonetsi kubermangust Eestisse aastatel 1921–1922 asub Karjala Vabariigi Rahvusarhiivi (NARK) materjalide hulgas: f. 857, n. 1, s. 3/35, s. 3/37 – (välismaalastele passide väljastamise register). Opteerumispalaviku kohta vt. V. Musaev. Estonskaja diasporaa na Severo-Zapade Rossii vo vtoroj polovine XIX – pervoj polovine XX v., lk. 102–103.

⁹ NARK, f. 857, n.1, s. 3/40.

¹⁰ Koguduse tegevuse dokumentide koopiad sellest perioodist vt. Petrozavodski linna Püha Vaimu luteri kogudus (<http://kirkko.ru/about/history/congregation/>)

sai otsustavaks tõekest ametliku evangeelse luterliku koguduse loomiseks Karjalas ning Eestiga kontaktide sisseseadmiseks. Kinnitades, et Eestis töötab 190 luteri kogudust, toetas Jaan Kiivit kohalike luterlaste mõtet taotleda oma koguduse loomist.¹¹ Kiiviti arvates ei saanud Eestis kui ühes liiduvabariigis olla erisuguseid, mujal NSVL aladel mittekehtivaid seadusi.¹² Selle kohtumise mõjul kirjutasid Karjala luterlased taotluse oma koguduse loomise kohta, lisades taotlusele 800 allkirjaga nimekirja.¹³ Esialgu said nad kahjuks eitava vastuse.

Karjala luteri koguduse legaliseerimisega nägid palju vaeva soomlased. Nad kirjutasid mitmeid taotlusi ja koguduse aktivistid, eelkõige M. Kajava, käisid koguduse küsimust arutamas Usuasjade Nõukogus ning konsulteerimas Eesti kolleegidega.

Suurem osa Nõukogude Venemaal luteri pastorina teenivaid kirikuõpetajaid oli hariduse saanud enne sõda Eestis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, mis pärast sõda suleti, või aastal 1941 loodud Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Teoloogia Instituudis.¹⁴

Aastast 1968 viis Karjala koguduses ristimisi ja muid kirikualitisi läbi Eestist pärit pastor E. Kull. Veel 1969. aasta sügisel sõlmiti vastav kokkulepe Petrozavodski kirikunõukogu ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku peapiiskopi Alfred Toominga vahel.¹⁵ Kuid Karjala usuasjade nõukogu volinik oli selliste visiitide vastu, põhjendades vastuseisu sellega, et „pastor peab olema soovitatud Petrozavodskis elavate koguduste liikmete seast“.¹⁶ Väärrib märkimist, et Karjala ANSV usuasjade voliniku nõue määrata pastor koguduseliikmete hulgast ei olnud motiveeritud. Nõukogude seadused kirjutasid ette, et uusi kogudusi ei tohi luua ilma kultuse teenistujata. „Volinikud peavad nõudma, et igas koguduses oleks oma kultuse teenistuja, kelle kinnitamine või ametisse määramine tuleneb kas usukeskusest (juhul kui see on olemas) või protokolliga dokumenteeritud koguduse üldkoosoleku otsusest, kui usukeskust ei ole. Ei saa lubada niisuguseid nähtusi nagu kogudus ilma kultuse teenistujata või kultuse teenistuja, kes pole kinnitatud kindla koguduse juurde (nn. „rändjuttustajad“). Volinikku ei peaks huvitama küsimused kultuse teenistuja vastavusest või mittevastavusest vaimuliku hariduse astme, ettevalmistuse jms. osas; ta võib keelata ja peab keelama kultuse teenistuja ametisse vaid juhul, kui see ei vasta poliitilistele nõuetele. Kõigil muudel juhtudel kuulub küsimuste lahendamine usklike enda pädevusse nende usukeskuste või koguduse üldkoosolekute näol.“¹⁷

Ametliku loa kutsuda pastor väljastpoolt sai kogudus alles 1972. aastal, seejuures piirati tema visiitide arvu kuue korraga aastas.¹⁸ Koguduse liikmed võtsid endale kohustuse hüvitada kõik pastori visiitidega seotud kulud ning maksid talle palka 20 rubla iga jumalateenistuse eest.¹⁹ E. Kull teenis koguduses kuni 1979. aastani, mil ta „loobus ametist seoses madala palga ja koguduse sisemiste vastuoludega“.²⁰

Kontaktid Eesti piiskopkonnaga olid olulised ka nõustamise valdkonnas. Et saada infot Eestis kujunenud praktika kohta ning küsida piiskopkonnalt nõu, teavitas koguduse nõukogu Eesti

¹¹ Pärast Baltikumi liitmist NSVL koosseisu jätkas oma tegevust Eesti Evangeelne Luterlik Kirik, kuhu kuulus 75% Eesti elanikkonnast (168 kogudust, 77 pastorit). EELK-d juhtis kirikukogu. Piiskop oli konsistooriumi president. Piiskopi juures töötas piiskopikogu, mis oli kõrgemaks instantsiks teoloogiaküsimustes. 17. novembril 1945 toimus piiskopikogu koosolek, kus ajutiseks Eesti Luterliku Kiriku piiskopiks valiti kirikuõpetaja August Pähn. Liitumine NSVL-ga tähendas EELK-le piiravaid meetmeid. Tartu Ülikoolis pandi kinni usuteaduskond. Aastal 1950 arreteeriti nõukogude korra vastase tegevuse eest piiskop A. Pähn. Vastavalt nõukogude seadustele keelati alla 18-aastastele lastele usu õpetamine, kuigi praktikas saavutati see alles 1960. aastate alguseks (Gosudarstvennyj arxiv Rossijskoj Federacii (GARF), f. 6991, n. 3, s. 1423, s. 51; s.17, s.17; s.74, s.144). Piiravad meetmed, vastupidi, põhjustasid elanikkonna religioossuse kasvu. Sõjaeelse perioodiga võrreldes kasvas kirikualituste arv, ehkki toimivate kirikute arv vähenes (GARF, f.6991, n.3, s.165, l.115–168).

¹² E. Mesiainen. Maria Kajavan pitkä taival. Helsinki: Karas-sana, 1990, lk. 251.

¹³ NARK, f. 310, n. 1, s. 3/41, l. 71–100.

¹⁴ R. Ringvee. Religions in Estonia. Beyond the Mainstream. The Emergence of Religious Pluralism in Finland, Estonia, and Russia. – Studia Historica 63 / Ed. J. Kaplan. Helsinki, 2000, lk. 108.

¹⁵ NARK, f. 460, n. 1, s. 144/1197, l. 33.

¹⁶ NARK, f. 310, n. 1, s. 5/55, l. 23.

¹⁷ GARF, f. 6991, n. 3, s. 11, l. 19.

¹⁸ NARK, f. 310, n. 1, s. 5/57, l. 35–62.

¹⁹ NARK, f. 310, n. 1, s. 5/57, l. 35–62.

²⁰ M. Issakainen. Toinen vyöttää sinut. Paul Saarim tie papiksi Viroon ja Inkerimaalle. Pieksämäki; Helsinki, 1994, lk. 209–215.

poolt Karjala usklike esitatud taotluste täitmata jätmistest.²¹ ENSV Evangeelne Luterlik Konsistoorium taotles Usuasjade Nõukogu abi Karjala luteri kogudusel tekkivate probleemide puhul.²² Petrozavodski luteri kogudus allus esialgu poolametlikult Eesti piiskopile ja konsistooriumile.²³ Aastal 1976 saatis Petrozavodski luteri kiriku nõukogu Usuasjade Nõukogusse kirja, milles palus koguduse ametlikult määrata Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku alluvusse. Palve rahuldati 1976. aasta novembris.²⁴ Pikemat aega (aastatel 1979–1991) teenis kogudust pastor Paul Saar.²⁵

Aastal 1981 külastas kogudust Soome Luteri Kiriku rahvusvaheliste suhete osakonna peasekretär Jaakko Launikari. Kõrge külaline osales jumalateenistusel, tutvus koguduse liikmete murede ja soovidega ning esines Kristust ülistava jutlusega. Tema saatjate seas oli ka EELK konsistooriumi vastutav sekretär A. Leepin.

20. augustil 1991 taastati Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsusega Eesti iseseisvus. Leningradi oblastis ja Karjala territooriumil asuvate koguduste sidemeid Eesti Evangeelse Luterliku Kirikuga hakkas mõjutama nende vahele tekkinud riigipiir.

Eestlastest luterlased Nõukogude Liidu järgses Karjalas

Pärast Eesti iseseisvuse väljakuulutamist aastal 1991 hakkas Karjala eesti elanikkond vähenema ning 2002. aastaks oli see vähenenud kaks korda. Karjala territooriumile jäänud eestlased, ligi 200 inimest, asutasid rahvusliku organisatsiooni Otsag (Kolle), mille eestvedajaks sai Jelena Rjabikova. Organisatsiooni tegevus on suunatud eesti peretraditsioonide säilitamisele, laste eesti keele õpetamisele peredes, kogukonnas või Eesti haridusasutustes, Karjalas elanud eestlaste mälestuse taastamisele jne. Organisatsioon püüab osaleda üritustel, mis aitavad kaasa rahu ja sõpruse hoidmisele Karjalas elavate rahvuste vahel, loob sotsiokultuurseid projekte, nt „Ajalugu kohvis“, „Rahvanukk“ ja teised.

Mitmed Karjalas elavad eestlased on jäänud paljurahvuselise luteri koguduse liikmeteks. Eestlaste püüe säilitada oma etnokonfessionaalset identiteeti aitab hoida tagasihoidlikku, aga märkimisväärset eestilikku osa evangeelses luterlikus koguduses.

²¹ NARK, f. 310, n. 1, s. 6/67.

²² GARF, f. 6991, n. 6, s. 1154, l. 6.

²³ Eesti piiskopkonna kõrval oli olemas ka Läti luterlik piiskopkond (GARF, f. 6991, n. 3, s. 47, l. 85).

²⁴ GARF, f. 6991, n. 6, s. 1154, l. 9–10.

²⁵ Paul Friedrich Saar sündis 7. juunil 1919. aastal Tallinnas jutlustaja peres. Teoloogihariduse sai Tartu ülikoolis. Teenis Eesti sõjaväes. Teise maailmasõja alguses läks vabatahtlikuna sõtta Soome sõjaväe teenistusse. Aastal 1942 abiellus. Suure Isamaasõja ajal sakslased arreteerisid Saare ning viisid koonduslaagrisse. Nõukogude sõjaväe tulekul põgenes Soome, kus jätkas teoloogiaõpingutega. Pärast sõda tuli Eestisse tagasi. Aastal 1948 astus esimest korda kõstriametisse ühes Tallinna koguduses. 9. mail 1948 õnnistati pastoriks Tampere katedraalis. 1953 arreteeriti riigi poliitilise juhtkonna poolt (GPU). Süüdistuses kasutati tsitaati tema jutlusest: „Mida rohkem kolhoose, seda vähem leiba.“ P. Saarele määrati 25 aastat sunnitööd, kuid 1956 ta vabanes. 1961. aastal hukkus autoõnnetuses (Soomes) tema abikaasa. P. Saarele keelati matustele sõitmine. 1. juunil 1979 korraldas ta esimese jumalateenistuse Petrozavodskis. Kuni 1990. aastani töötas pastorina Petrozavodski luteri koguduses. Aastal 1990 valiti P. Saar esimeseks ingerisoomse praostiks (M. Issakainen. *Op.cit.*, lk. 251).